

Ігор Колесник, Анастасія Ворончихіна

Космологія синто і екологічна парадигма Японії у ХХ–ХХІ ст.

Ihor Kolesnyk, Anastasiya Voronchykhina

Cosmology of Shinto and ecological paradigm in Japan (20–21th centuries)

There are viewed specifics of traditional cosmology of Shinto in context of religious worldview. The authors demonstrate connection between nowadays ecological paradigm and primal forms of magic-religious conscious of Japanese. Also there is analyzed the influence of Shinto upon modern ecological movement in Japan and its environmental policy.

Keywords: Shinto, cosmology, ecological paradigm, environment

Розглянуто особливості традиційної космології синто в контексті релігійного світогляду. Продемонстровано взаємопов'язаність сучасної екологічної парадигми та первісних форм магіко-релігійної свідомості японців. Проаналізовано вплив синто на розвиток сучасної науки, техніки та загалом культури Японії та специфіку адаптації релігійної етики в умовах глобалізації.

Ключові слова: синто, космологія, екологічна парадигма, навколишнє середовище

Для західного дослідника японська культура презентує екзотичність і загадковість Далекого Сходу. Подив викликає здатність адаптувати різноманітні культурні впливи, вилучати корисне і гармонійно вплітати у власний світогляд. Ще однією фундаментальною рисою японської культури, яка звертає на себе увагу, є її «декоративність», зосередженість на чистоті, досконалості відображення прекрасного в усіх сферах діяльності людини.

Водночас японська культура демонструє особливе поєднання традиційного та інноваційного, органічно поєднуючи, з одного боку, елементи стародавні, з іншого – високотехнологічні досягнення і один із найвищих рівнів розвитку науки, парадоксальним чином і досі незбагненим для дослідників цієї культури, трансформуючи новітнє без шкоди культурному спадку попередніх поколінь.

Японія демонструє автентичну зосередженість на екологічному світосприйнятті, яка виростає із довготривалої традиції синто (або синтоїзму)¹ та культурної специфіки. В нашій статті ми зосереджуємо увагу на процесі становлення сучасної екологічної парадигми японців і ролі синто у цьому процесі. Отже, метою дослідження є виділення сутнісних ознак традиційного японського світогляду і його впливу на екологічні процеси у глобальному вимірі крізь призму сучасної японської культури.

У нашій розвідці ми опираємося на праці відомих дослідників синто, японської історії та культури: Джозефа Кітагави², Кензі Уеди³, Олександра Ме-

щерякова⁴, Катерини Симонової-Гудзенко⁵ та ін. У власних дослідженнях вони розглядають різні аспекти синто: історичний, культурологічний, релігієзнавчий, що дозволяє не лише простежити історію формування космологічних уявлень, але й шляхи подальшого їхнього розвитку і впливу на духовне життя японців. Зокрема, праці Кітагани присвячені проблемам історії релігійного синтезу в Японії, Уеда займається проблемами сучасного синто, а російські сходознавці – різними аспектами раннього періоду формування релігійних уявлень.

Окремої уваги заслуговують дослідники екологічних рухів Японії та культурних змін, які слугували фундаментом для їхнього розвитку. У нашому дослідженні ми послуговуємося працями Дзюно Едахіро⁶ та Вероніки Морозової⁷.

Синто (яп. 神道 – «Шлях богів») є основою духовної культури японців, яка не лише відображає традиційне уявлення про світ і людину в ньому, але, що є не менш важливим, демонструє дослідникам різноманітні зміни у свідомості та світосприйнятті сучасного японця. Термін «синто» використовується на позначення світу надприродного, богів і духів, яким традиційно поклонялися японці. Джерела синто сягають глибокої давнини і включають в себе всі характерні риси первісним народам форми вірувань і культів – тотемізм, анімізм, магію, культ мертвих, культ вождів тощо. Давні японці, схожим чином до інших традиційних культур, одухотворювали навколишній світ і його явища, тварин, рослини, з повагою і благоговінням ставилися до посередників між світом людей та духів – шаманів, які пізніше під впливом буддизму перетворилися на жерців, що відправляли служби у храмах.

Історія формування раннього синто (прибл. до VII ст. н. е.) сягає періоду поширення першопоселень на території японського архіпелагу і до утворення першої централізованої держави, якою керувала династія Ямато (імператорська лінія ведеться саме від прашурів цієї лінії). До цього не існувало спільного комплексу уявлень. Конкретної особи-засновника у синто не існує: кожен клан з часів заселення архіпелагу мав своїх родових *ками* (яп. 神) або *удзігами* (яп. 氏神) – духів-прабатьків, які виконували роль захисників і в стосунку до них здійснювалася культова практика.

У процесі розвитку міфологічних уявлень давніх японців відбулася зміна у розумінні видів *ками*. Російський сходознавець А. Н. Мещеряков пише з цього приводу: «...зооморфні і антропоморфні божества осмислювалися по-різному: мирні божества ставали схожими на людей, а розгнівані – на тварин»⁸. Але в будь-якому випадку, люди почувалися вдячними *ками* і, не дивлячись на страх перед злими *ками* і нечистими моно (духи), по суті, вважали життя добрим і прекрасним, а обов'язком вважали вдячне прийняття власного місця у цьому світі.

Важливою рисою терміна *ками* є його полізначність: це і сили природи, життєва енергія всесвіту, зооморфні та антропоморфні божества. Присутність великої кількості божественних сил зумовила політеїстичний характер релігії, без конкретної ієрархії, а також без чіткої картини творення всесвіту і його мети.

Цікаво, що історія синто дуже тісно переплітається із процесом становлення японської державності та відображається в божественній постаті імператора. Коли у VII ст. створюється перша японська держава, на чолі із кланом Ямато, виникає потреба, по-перше, в об'єднанні родово-племінних культів в одну систему вірувань, по-друге, створенні ієрархії *ками*, яка надасть «сакрального» статусу божеству-засновнику династії. За наказом імператора укладаються такі японські джерела VII-VIII ст., як «Кодзікі» (яп. 古事記)⁹ і «Ніхонгі» (яп. 日本紀)¹⁰.

Російський сходознавець Мещеряков А. Н. зазначає, що головна ідеологічна інтенція обох пам'яток є спільною: вони були покликані обґрунтувати легітимність правлячої династії за допомогою возвеличення богині сонця Аматерасу, від якої вона вела своє походження¹¹. Приблизно в той же час виникає міф про Дзімму – легендарного засновника Японії та імператорської династії, який був правнуком богині сонця. Постаць імператора таким чином набуває сакрального значення і виступає символом божественності усіх японців у їхньому розумінні. Зміни у сприйнятті постаті імператора після Другої світової війни (йдеться про його відмову від фактичного правління і власної божественності), однак, стимулювали розвиток локальних екологічних стратегій.

Окрім згаданих найбільш відомих «імператорських» джерел, в кожному із регіонів було створено списки Фудокі (яп. 風土記), в яких більш докладно розкривалися особливості місцевого клану, історія «його» *ками*. На жаль, з тих часів збереглося лише п'ять таких списків, одним із яких є Ідзумо-фудокі (яп. 出雲風土記)¹².

Значним зрушенням в процесі становлення синто як організованої релігії Японії була зустріч із буддизмом вченням у VI–VII ст. н.е. До знайомства з буддизмом в синто не було визначеної церковної організації. Люди формували окремі «літургійні громади», в яких поклонялися своєму «власному» *ками*, і в основному громадська та територіальна приналежність тісно перепліталася. Місцеве населення сприймало власну територію і клан як продовження сакрального світу, а тому плекалося шанобливе ставлення як до людей, так і до тварин та природи загалом.

Про взаємодію синто і буддизму та формування специфічного для Японії синкретизму пише відомий дослідник І. А. Безруков: «В середньовічній Японії склалася єдина темпоральна синто-буддизмська парадигма, яка накладала від-

биток на різні сфери інтелектуальної діяльності. Наслідки цього явища важко переоцінити. І не лише тому, що було розірване і «розпрямлене» коло циклічного часу синто, але нова концепція часу стала одним із факторів у формуванні особистості. Якщо в синто самотність особи не має жодного значення і весь модус поведінки носить колективний характер, то після появи буддизму із його підкреслюванням скінченності усіх явищ було створено передумови для наголошування на індивіді, оскільки лише скінченні явища можуть претендувати на унікальність»¹³. Окрім цього, буддизм посилював шанобливе ставлення до всього живого, культивує співчуття (санскр. каруна) та свідомість буддовості (санскр. бодгічїтта).

Космологічні уявлення давніх японців презентують всесвіт, який розгортається на різних рівнях, кожен з яких населений незліченною кількістю камі. Симонова-Гудзенко К. К., відомий дослідник синто пише у своїй статті «Синто і космогонія»: «згідно з міфологічною оповіддю, в ранніх писемних пам'ятках світ був поділений на кілька вимірів, це Такамахара-но куні – Країна Високих Рівнин, в якій мешкали Амацу-камі – Небесні божества, що займали найвищий ступінь в ієрархії міфологічного пантеону. На чолі стояли Амагасу-оомікамі і Такала-мусубі-но мікото».

У наступному вимірі – Асіхара-но-накацу-куні мешкали Куніцу-камі – Земні божества, які включали як ландшафтних божеств (гори, пагорби тощо), так і божественних тварин і людей. Вважалося, що ці божества були розміщені в ієрархії нижче Небесних божеств, в результаті завоювання японського архіпелагу нащадками Нігіні-но мікото (батька легендарного Дзімму), онука Амагасу-оомікамі.

Окрім вже згаданих вимірів, існував також світ Морських камі. Ним керував Ватацумі-но камі (яп. 綿津見 [大] 神、海神). В «Кодзікі» перша згадка про нього пов'язана із ритуалом «омовіння-очищення» Ідзанагі після його повернення із Йомі-но куні, коли з різних шарів води з'являються божества Сокодзуцу-но-во-но мікото, Нака-дзуцу-но-во-но мікото, Увадзуцу-но-во-но мікото. Дороги, перехрестя як елементи міфологічного ландшафту також мали свої божества. У синто існував ще й світ зірок. Згадки, хоч є нечастими в текстах, про божества зірок в загальному міфологічному пантеоні пов'язані із почуттям страху.

Таким чином, узагальнюючи картину світобудови в синто, ми можемо виділити кілька основних рівнів:

– вищу сферу (Такама-но хара (яп. 高天原), або «Висока небесна рівнина»), де мешкають чоловічі і жіночі камі;

– нижчу сферу (Йомоцукуні (яп. 黄泉国), або «Нижній світ») – місце нечистих і злих духів;

– середню сферу (Уцусію (яп. 現し世), або «Наш світ»), що населена людьми й іншими живими та неживими істотами¹⁴.

Усі ці світи не мали чіткої межі і демонстрували цілісність, органічність і життєвість усіх проявів.

В етичній системі японців, яка виростає із синто, немає знайомої для європейця моральної дихотомії «добро-зло». Натомість ми спостерігаємо цікаве ставлення до «чистоти» як духовної, так і тілесної. Більшість ритуалів включають в себе попереднє «очищення» помислів, що покликане відновити магічну гармонію між людиною і всесвітом навколо. Весь побут традиційного японця, його творчість, робота, відпочинок перебувають в цих специфічних координатах «чистота-нечистота», в межах яких хвороба, смерть і навіть кров належать до перешкод для душевної наповненості.

Основний ритуал «очищення» (харае; яп. 禊) має два найбільш відомих види, кожен з яких включає певну послідовність дій:

– найпростіша форма «очищення водою» або *місогі хараі* (яп. 禊祓) відбувається завдяки омиванню обличчя і рук перед входом до храму. У процесі ритуалу можна вмитися під водоспадом або водою з джерела. Головна вимога до води – це чистота. Започаткував цей ритуал бог Ідзанагі-но мікото після повернення в потойбічний світ;

– другим видом ритуалу є *імі* (яп. 忌) або «профілактичне» очищення, яке передує наступному «нечистому» вчинку (похорон померлого родича¹⁵, робота зі зміною ландшафту, яка може пошкодити або потурбувати місцевих камі тощо).

Ця етична система, яка ґрунтується на понятті «чистоти», стає фундаментом сучасної екологічної парадигми в Японії. Взагалі, якщо говорити про сучасних японців, то в їх свідомості дуже чітко збереглась від синто ідея «очищення» і чистоти взагалі. Для прикладу – мегаполіс Токіо вважається одним з найчистіших у світі¹⁶.

У ХХ ст. синто зіткнулося із проблемами, викликаними глобалізаційними процесами і кризою національної та релігійної ідентичності. До поразки в Другій світовій війні йому було надано статусу державної релігії завдяки особливому протекторату імператорської династії. Внаслідок цього, з одного боку, синто отримало новий поштовх до розвитку храмової системи, культової практики, видавництва літератури та етнографічних досліджень¹⁷. З іншого, одразу ж після поразки Японії в Другій світовій війні синто для багатьох японців перестав бути формою релігії, ототожнюючись із світоглядною картиною нації, призмою, крізь яку сприймається життя.

Глобалізаційні процеси спричинили внутрішні проблеми для японської культури, економіки, екології. Вже у 60-х роках з'являються перші рухи

екоспрямування, які були відповіддю на промислове забруднення і його негативний вплив на організм людини. Наприклад, промислове отруєння ртуттю призвело до спалаху хвороби «мінамата», яка забрала життя 43 японцям¹⁸. Цей та інші випадки викликало обурення в суспільстві загалом і в локальних середовищах зокрема. Позитивну роль у формуванні нової екологічної парадигми відіграла інформованість японців щодо дійсних проблем і формування мережі неурядових організацій, метою діяльності яких була боротьба за права людей та усіх інших форм життя.

Однією з найбільш суттєвих рис японської екополітики є її локальний характер. Місцева влада швидко відреагувала на протести та рухи 60-х років, і почала впроваджувати численні нормативні акти, які враховували специфіку географічного положення, природних умов та соціально-економічну специфіку того чи іншого регіону: префектури Японії мають свої закони з охорони навколишнього середовища та власні екологічні програми. Окрім цього, важливою рисою японської екополітики є укладення з різними компаніями добровільних угод щодо контролю над забрудненням середовища.

На основі локальних законів та актів була накреслена загальнодержавна японська екополітика¹⁹. В 70-х роках в Японії було прийнято «Основний закон із боротьби проти забруднення навколишнього середовища», в основі якого лежать згадані раніше нормативні акти. Вперше був визначений термін «когай» – суспільні збитки, в роз'ясненні якого зазначалося, що мова йде про «...будь-яку ситуацію, коли здоров'ю людей або живій речовині в навколишньому середовищі завдано збитків забрудненням атмосфери, води і ґрунтів, шумом, вібраціями, просіданням ґрунту і впливом речовин із різким запахом, що виникли внаслідок промислового виробництва чи будь-якого іншого виду людської діяльності».

У 1998 р. починає діяти закон щодо діяльності неурядових організацій, в тому числі їх фінансування, і число таких організацій різко зросло. На даний момент в Японії існує близько 35 тис. неурядових організацій, які зосереджують свою діяльність на соціальних потребах та проблемах, з них 10 тис. займається питаннями екології. Іншим, не менш важливим аспектом екологічної діяльності в Японії є власне державна політика, для якої, як і для згаданих вище рухів, людина та природа є найвищими цінностями²⁰.

Формування природоохоронного механізму Японії тісно пов'язане з принципом «забруднювач платить», в результаті чого промислові підприємства були змушені розробляти технології з контролю за екологічною ситуацією. У випадку недотримання екологічних стандартів було передбачено притягнення до кримінальної відповідальності. Забруднювач також відповідно до Закону про компенсацію шкоди для здоров'я у зв'язку з екологічним забрудненням повинен оплачувати потерпілому населенню лікування специфічних захворювань.

У даний час для проведення екологічної політики Японія поєднує адміністративні та економічні методи регулювання. До адміністративних відносяться: введення стандартів якості продукції та довкілля; екологічна експертиза; угоди між місцевими органами влади та підприємствами про контроль за забрудненням; система арбітражу екологічних конфліктів. Слід також відзначити, що в Японії одні з найсуворіших у світі нормативів по забрудненню атмосфери, що перевершують в 2-3 рази аналогічні параметри в інших країнах. Економічні заходи включають: платежі за природні ресурси (вони йдуть на фінансування екологічних проєктів); податки на джерела викидів сірки, податки на споживачів бензину, підвищений податок на купівлю земель в околицях міст тощо. З іншого боку, заохочується діяльність підприємств, котрі використовують екологічно чисті технології. Японія вдало сполучає екологічне регулювання та економічне зростання, використовує еколого-технологічний підхід до екологічно безпечного розвитку. В. Морозова називає такий підхід «порятунком за допомогою науки». Важливо, що діяльність організацій, які втілюють цей підхід, активно фінансується самою державою.

Синто не випадково називають релігією Японії. Його світоглядні цінності є невід'ємними від національної культури. Наприклад, принцип гармонії з природою лежить в основі типового для японців мистецтва *ікебана* (яп. 生け花), традиційної архітектури і садового дизайну. Еко-ідеї із синто можна спостерігати у традиційних святах мацурі (фестивалі), ханамі (милування квітами). У спорті елементи синто прослідковуються в боротьбі *сумо* (яп. 相撲). Елементи ритуальних практик насичують національні види творчої діяльності.

У сучасній японській культурі синто зберігає за собою ритуальну сферу, виконуючи роль носія традиції, ретранслятора культурних і світоглядних кодів. Віряни як і раніше здійснюють свої щоденні обмивання і поклоняються сімейному вівтарю, а з особливих приводів відвідують храми своїх каміпокровителів. Окрім цього, в країні досі існують священні камені, дерева та інші культові об'єкти народної релігії, яку важко відділити від забобонів і магічних уявлень.

У різних видах мистецтва японці продовжують звертатися до традиційних першоджерел і синто. Зокрема в кінематографії активно використовуються мотиви тотальної одухотвореності світу²¹, а творчість всесвітньо відомого мультиплікатора Хаяо Міядзакі підкреслює актуальність проблеми гармонійних відносин людини і живого океану камі. Популярність у світі його робіт свідчить про зацікавлення та активні пошуки людиною своєї духовної основи, незалежно від національності, тугу сучасної людини за простотою буття.

Окрім вже згаданих культурних форм, світогляд синто реалізується у локальних та державних екологічних рухах, у повсякденній практиці японців, що дає

підстави стверджувати факт життєвості цієї традиції і її здатності адаптуватися до умов, які диктує ХХІ ст.

- ¹ У тексті користуватимемося самоназвою японської релігії синто (лат. Shinto), оскільки вважаємо доцільним дотримуватися специфіки японського прочитання.
- ² Китагава Дж. Релігія в історії Японії // Пер. с англ. Н. М. Селиверстов. – СПб.: Наука, 2005. – 588 с.
- ³ Ueda K. Contemporary Social Change and Shinto Tradition URL:<http://www.nanzan-u.ac.jp/SHUBUNKEN/publications/jjrs/pdf/101.pdf>
- ⁴ Мещеряков А. Древняя Япония: буддизм и синтоизм (проблема синкретизма). Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987. – 192 с.
- ⁵ Симонова-Гудзенко Е. Kami и космогония / Синто – путь японских богов: в 2 т. – Т. I. Очерки по истории синто. – СПб.: Гиперион, 2002. – 704 с.
- ⁶ Edahiro J. A Brief History of the Environmental Movement in Japan (Part I) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.japanfs.org/en/mailmagazine/newsletter/pages/029180.html>
- ⁷ Морозова В. Мировая экологическая политика и международное экологическое сотрудничество. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2007. – 126 с.
- ⁸ Мещеряков А. Древняя Япония: буддизм и синтоизм... – С. 56.
- ⁹ Кодзюкі [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://osh.ru/pedia/religion/east/kodziki-ogl.shtml>
- ¹⁰ Ніхонгі (Ніхон сьокі) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/japan.htm>.
- ¹¹ Мещеряков А.Н. Древняя Япония: буддизм и синтоизм... – С. 8.
- ¹² Ідзумо-фудокі [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.iaas.msu.ru/res/dep6/text4/text.html>.
- ¹³ Безруков И. История слияния синтоизма и буддизма и его роль в формировании японского менталитета / Путь Востока. Проблема методов. Материалы IV Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. Серия «Symposium», выпуск 10. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 79–81.
- ¹⁴ Китагава Дж. Релігія в історії Японії. – СПб.: Наука, 2005. – 588 с.
- ¹⁵ Яскравим прикладом в японській кінематографії може слугувати стрічка «Окурібіто» («Покійники»; як. おくりびと), в якій зіставляється традиційна відраза до «нечистоти» смерті, а також людей, які працюють в поховальній сфері, і повага до прекрасного в поховальному ритуалі.
- ¹⁶ Gates S. Cleanest Cities In The World / http://www.huffingtonpost.com/2012/12/17/tripadvisor-rates-top-40-cleanest-cities-world_n_2316236.html.
- ¹⁷ Ueda K. Contemporary Social Change and Shinto Tradition / <http://www.nanzan-u.ac.jp/SHUBUNKEN/publications/jjrs/pdf/101.pdf>.
- ¹⁸ Edahiro J. A Brief History of the Environmental Movement in Japan (Part II) <http://www.japanfs.org/en/mailmagazine/newsletter/pages/029265.html>.

- ¹⁹ Морозова В. Мировая экологическая политика...
- ²⁰ EdahiroJ. A Brief History of the Environmental Movement in Japan (Part II) <http://www.japanfs.org/en/mailmagazine/newsletter/pages/029265.html>.
- ²¹ Зокрема у фільмі «Мушіші» режисера Катцухіро Отото магічний світ, населений камі, існує нерозривно із людським, перетинаючись іноді драматично, іноді комічно. Глядач зустрічається із таємничим світом божеств і ця зустріч змушує задуматися над різноманітними проблемами сучасного суспільства.